

IZVOARELE ȘI ISTORIOGRAFIA PRIVIND TEHNICA ȘI ORGANIZAREA MILITARĂ ÎN EUROPA CENTRALĂ ȘI TRANSILVANIA (SEC. XVI—XVII)

Cercetările privitoare la arta militară medievală — dat fiind faptul că ea constituie un factor de prim ordin al vieții feudale — au oferit prin varietatea și bogăția subiectului și a informației, mari satisfacții istoricilor. Studii bine documentate și durabile în rezultate au atacat acest domeniu. Amintim, în acest sens, lucrarea lui N. Bălcescu¹, ca o singură și elocventă ilustrare.

Au rămas însă, dincolo de ilustrativismul evenimentelor militare, domenii mai puțin sau de loc cercetate, cu precădere în ceea ce privește indisolubila și dialectica legătură dintre întâmplările militare ale Evului mediu și substratul lor social-economic. Studiile istorice de anvergură de pînă acum (mai ales cele din trecut) se străduiau să ilustreze — cîteodată epuizînd chiar subiectul — cu precădere viața și faptele marilor conducători de oști (fenomen ce alimenta, totodată, un simțămînt patriotic de bună esență), marile campanii militare, cu deosebită insistare asupra desfășurării cronologice a evenimentelor. Nu numai istoriografia, dar și prezentarea muzeală se axa, în general, pe aceste principii.

Rămîneau mai puțin sau numai în treacăt atinse acele capitole ce ar fi putut ilustra și explica cauzele profunde ce determinau geneza conflictelor armate, ca și faptul că ele odată izbucnite cauzau nenumărate suferințe și privațiuni, suportate în primul rînd de păturile largi populare. Indiscutabil, eforturile necesare cîte unei mari campanii militare descătușau geniul creator și vitejia populară, în cadrul unui efort colectiv pentru apărarea independenței și pentru obținerea victoriei. Fenomenul implica — mai ales cînd era vorba de războaie juste ca de pildă lupta popoarelor din sud-estul Europei și din Europa centrală împotriva pericolului otoman — o largă colaborare socială și militară care se desfășura pe baza economiei feudale, economie care tocmai din pricina acestor eforturi militare era impulsionată spre un ritm mai vioi începînd cu mijlocul secolului al XVI-lea și accentuîndu-se tot mai mult în secolul următor². Acest lucru a fost dezvelit mai întîi de o serie de cercetări în domeniul istoriei economice. Istoricul H. Hauser,

¹ N. Bălcescu, *Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei pînă acum*, în *Opere alese*, București, 1960, p. 1—52.

² J. U. Nef, *War and economic progress 1540—1640*, în *Economical History Review*, 12, 1942, p. 13—38.

analizînd situația economică și socială a Europei apusene în epoca cînd pericolul otoman amenință mai insistent Europa, vorbește chiar de o „modernitate” a secolului al XVI-lea³, arătînd totodată că de atunci își iau geneza o serie de noi probleme ale economiei noastre actuale⁴. Cu toate că uriașa forță militară a imperiului otoman se găsește încă în ofensivă, semne ale declinului său se zăresc încă din secolul al XVI-lea. Progresul realizat de civilizația europeană — în care nota dominantă o dă introducerea mașinilor în ramurile de bază ale economiei⁵ — se dovedește a fi mai viabilă, superioară civilizației orientale și astfel această superioritate va hotărî, pînă la urmă, și victoria popoarelor Europei împotriva semilunei⁶. Istoria popoarelor în Europa centrală și sud-estică se desfășoară pe fundalul luptei de autoapărare împotriva ofensivei otomane, dar în corelație sau tangență și cu o serie de alte elemente politice și sociale care au avut loc în Europa apuseană și de nord. Dintre acestea amintim acel „secol spaniol” care se inaugurează la 1559, după moartea lui Carol Quintul și se termină în deceniul șapte al secolului următor⁷, precum și acel eveniment de maximă importanță pentru istoria popoarelor din nord-vestul și centrul Europei, care a fost războiul de 30 de ani. O succintă prezentare a influenței războiului de 30 de ani asupra modificării structurii economice și sociale în zona Mării Baltice o datorăm lui W. Czaplinski la al XI-lea Congres internațional al istoricilor, sugerînd și ideea necesității unei cercetări mult mai amplificate, de către istoricii din centrul Europei, interesați îndeobște în a elucida unele probleme care se leagă de istoria propriului lor popor⁸.

În abordarea problemei propuse de noi, în mod nemijlocit trebuie să avem în vedere aceste mari evenimente în jurul cărora se grupează și materialul documentar-istoric precum și cel muzeistic, surse de informare de neprețuit, într-o bogăție pe care un singur cercetător nu o poate cuprinde în totalitatea sa. O prelucrare exhaustivă reclamă munca unor instituții specializate.

Înainte de a trece la prezentarea concretă a unor categorii de izvoare ce privesc tema noastră și care sînt mai puțin cunoscute cercetătorilor istoriei militare, se impune încă o observație de ordin general: răstimpul în care se încadrează fenomenele istorice de care ne ocupăm — sec. XVI—XVII — se caracterizează printr-o serie de prefaceri economice, sociale și politice de mare însemnătate, ce vor duce la înlocuirea treptată a vechii orînduirii

³ H. Hauser, *La modernité du XVI^e siècle*, Paris, 1930.

⁴ Idem, *Les origines historiques des problèmes économiques actuels*, Paris, 1930.

⁵ A. Klíma, J. Macúrek, *La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe Centrale (XVI^e—XVIII^e siècles)*, în *XI^e Congrès internat. des Sciences hist., Rapports*, IV, 1960, p. 84—105; M. Dumas, *Histoire générale des techniques*, t. II. *Les premières étapes du machinisme 1450—1730*, Paris 1965.

⁶ R. Mausnier, *Les XVI^e et XVII^e siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492—1715)*, Paris, 1954, în *Histoire générale des civilisations*, IV.

⁷ H. Hauser, *La prépondérance espagnole (1559—1660)*, Paris, 1938, în *Peuples et Civilisations*, IX.

⁸ W. Czaplinski, *Le problème baltique aux XVI^e et XVII^e siècles*, în *XI^e Congrès internat. des Sciences hist., Rapports*, IV, 1960, p. 25—47.

feudale cu o nouă orînduire mai avansată, capitalismul. Pe plan politic și militar — ceea ce ne interesează aici în primul rînd — au loc mari confruntări între două civilizații diametral opuse : civilizația orientului reprezentată prin Imperiul otoman, cotropitor de popoare, și civilizația Europei, care și-a găsit întruchiparea în coalizarea unor popoare ale Europei centrale. Spațiul geografic care polarizează aceste confruntări este tocmai Europa centrală, care va cunoaște — și va suferi — în secolele amintite consecințele luptei între cele două tendințe amintite. Iată de ce tabloul istoriei militare a acestei zone geografice în veacurile XVI—XVII constă din componente de ambele sensuri : atît oriental-otoman cît și apusean-european.

Studierea tehnicii și organizării militare în Europa centrală și în Transilvania necesită o cercetare exhaustivă. După opinia noastră ea poate fi rezolvată cu succes dacă la selectarea materialului informativ se va ține cont de următoarele două criterii :

- 1) Dotarea tehnică și cu materiale de război a armatelor ;
- 2) Organizarea armatelor. Efectivul uman.

În prima parte a fiecărui capitol se vor urmări următoarele probleme :

I. *Tipurile de arme folosite*

- a) Arme albe
- b) Arme de foc
- c) Alte arme.

— Modul de mînuire a fiecăreia cu exemplificări (documente, stampe, desene de epocă).

— Principalele centre de confecționare din Europa și Transilvania a armelor folosite pe cîmpurile de bătălie din Europa centrală și Transilvania.

— Arme specifice transilvănene care au fost preluate și de armatele altor popoare.

— Procurarea armamentului :

- a) din producție autohtonă ;
- b) din străinătate ;
- c) din pradă de război.

— Prețul armelor. Importanța lor pentru economia țării, pentru orașul producător, pentru cel care cumpără.

II. *Echipamentul militar, muniția, hrana*

— Corturi, care de război, praf de pușcă, insemne militare, muzică militară, echipamentul în timp de pace și în timp de război (uniformă, obiecte de uz personal), cancelaria, instrumente folosite de echipe sanitare, obiecte folosite pentru semnalizare.

— Morile de praf de pușcă :

- a) tehnica de lucru ;
- b) capacitatea de producție.
- Probleme de alimentare. Organizarea trenului.

III. Construcții militare

- A — Cetăți fortificate: probleme de arhitectură militară, sisteme de fortificare, materiale de construcție, meșterii locali și specialiști din străinătate, costul lucrărilor, echiparea, întreținerea.
- B — Castele și curți nobiliare întărite: sistemul lor defensiv, echiparea, rolul jucat în apărarea zonei.
- C — Biserici-cetăți, capitluri, conventuri și mănăstiri fortificate: principalele sisteme de construcție, echipamentul și rolul lor în organizarea apărării defensive.
- D — Orașe-cetăți: principalele sisteme de fortificare, echiparea și locul orașelor în dezvoltarea tehnicii militare.
- E — Alte construcții militare: tabere militare, obstacole ridicate în drumurile de acces spre trecători, cetăți etc., locuri de observare permanente și ocazionale, paza hotarelor.

IV. Flota militară

- A — Tipuri de corăbii, luntri, șalupe (șeici) folosite mai ales în campaniile militare pe linia Dunării.
- B — Transportul trupelor pe apă, echiparea vaselor și a ostașilor.
- C — Tehnica construirii vaselor.
- D — Porturi, fortificarea lor specifică.
- E — Poduri de vase.

V. Costul războaielor

Întrucât nivelul atins de tehnica militară are o influență hotărâtoare asupra organizării oștilor, în lucrarea preconizată materialul documentar privind organizarea militară va trebui să fie prezentat după ce problemele de tehnică militară vor fi cât mai convingător rezolvate. În partea a doua a fiecărui capitol istoric se va încerca, pe bază de documente scrise, înfățișarea cât mai fidelă a modului organizării armatelor în centrul Europei și mai cu seamă a armatei transilvănene. Având în vedere faptul că în secolele XVI—XVII Transilvania, Ungaria și teritoriile învecinate lor au devenit locul unor acțiuni militare continue, un adevărat teatru sau școală de război, cercetările privind tehnica și organizarea militară a transilvănenilor și a altora care au luptat aici au o semnificație deosebită pentru întreaga dezvoltare a artei militare europene. Izvoarele noastre reflectă acest lucru și prezentarea lor într-o lucrare de specialitate va înlesni înțelegerea mai profundă a unor evenimente politice și militare din Europa centrală în secolele XVI—XVII. Problemele de urmărit privind organizarea militară, în general, sînt următoarele:

I. *Structura social-economică și importanța social-politică a armatei în secolele XVI—XVII*

- A — Oastea cea mare și oastea cea mică (permanentă), compoziția „oștirii țării”.
- B — Oastea permanentă a cetăților.
- C — Supraveghetorii granițelor, iscoade, spioni.
- D — Compoziția socială a armatelor (a armatei țării și a armatei de mercenari).
- E — Beneficiile primite în urma serviciilor militare (daniei, slujbe, pradă de război, leafă).
- F — Organizarea militară a orașelor.

II. *Modul de funcționare a armatelor în timp de război*

- A — Chemarea la oaste, recrutarea.
- B — Îndatoririle și drepturile oștenilor (în timp de pace și în timp de război).
- C — Durata serviciului militar.
- D — Inspecția (lustratio, luarea jurământului, împărțirea steagurilor, a insemnelor, plata lefii, parola).
- E — Gradele militare și obținerea gradelor.
- F — Organizarea oastei în dispozitiv de luptă.
- G — Comandamentul: o inovație a secolului XVI.
- H — Aprovizionarea armatei, serviciul de aprovizionare.
- I — Luarea prizonierilor.
- J — Eliberarea oastei.

II. *Sarcinile și modul de funcționare a armatelor în timp de pace.*

- A — Slujitorii de curte. Garda personală a domnitorilor.
- B — Efectivul permanent al cetăților, organizarea teritoriului supravegheat de cetăți, inspectarea cetăților, beneficiile.
- C — Organizarea unor oști teritoriale.
- D — Paza granițelor și serviciile speciale.
- E — Auxiliarii oastei permanente (arsenale, armurieri, rotari, fierari, brutari, croitori, bărbieri, muzică militară, serviciul sanitar).

După elaborarea planului de cercetare privind temele care vor trebui urmărite pentru rezolvarea în bune condiții a problemei propuse de noi putem trece la prezentarea amănunțită a principalelor tipuri de izvoare privind istoria tehnicii și organizării militare în Europa centrală și Transilvania în secolele XVI și XVII. Aceste izvoare după felul lor se pot împărți în trei capitole mari.

I. Arme și echipamente militare originale păstrate în muzee și arsenale

În studierea evoluției principalelor tipuri de arme și a echipamentului militar, în mod nemijlocit, ca cele mai însemnate surse de informare se anunță înseși piesele originale păstrate în muzee, arsenale sau colecții particulare. Miezul unor asemenea colecții s-a format chiar în răstimpul secolelor XVI—XVII, mai întâi cu scopuri practice — ca depozite de arme și locuri de depozitare a trofeelor —, transformându-se apoi în adevărate expoziții-muzeu. Între acestea putem aminti colecția de arme și trofee a lui Rudolf al II-lea, a arhiducelui Ferdinand de Tirol din castelul de la Ambras, colecția regală de la Madrid, colecția de mare importanță pentru noi a sultanilor din Top-Kapi (Constantinopol), mai multe colecții-muzeu formate din arsenalul unor orașe sau „case de arme” ale unor mari familii cu un trecut militar deosebit⁹. În general, despre aceste colecții au apărut o serie de descrieri, cataloage, întocnite cu scopul de a prezenta piesele cele mai semnificative sub aspectul istoric, artistic, tipologic. Ca o primă asemenea descriere amintim albumul întocmit de secretarul personal al arhiducelui Ferdinand de Tirol, Jacob Schrenck, care după ce la 1583 a inventariat colecția a dispus executarea unor stampe după cele mai reprezentative piese¹⁰. După moartea lui Ferdinand această colecție a fost vîndută lui Rudolf al II-lea de fiul arhiducelui, Carol margraf de Burgau și după o serie de peripeții a ajuns în colecțiile imperiale de la Viena¹¹. Importanța acestei colecții pentru istoria tehnicii militare din centrul și sud-estul Europei este subliniată prin faptul că atât Ferdinand de Tirol cit și împăratul Rudolf al II-lea s-au dovedit a fi nu numai colecționari însetați de curiozități, dar și oameni bine pregătiți în acest domeniu, adunînd în mod conștient piese care cu timpul au devenit documente istorice de mare preț. În acest sens putem aminti insistența lui Ferdinand în a obține armura și armele unuia dintre cei mai de seamă căpitani în lupta contra turcilor din Ungaria de vest, Nádasdy Ferenc¹².

Bineînțeles, aceste mari colecții o dată încheiate s-au dezvoltat în secolele următoare depozitînd în rafturile lor un material muzeistic imens, care a putut fi parcurs numai de specialiști. Cercetările lor s-au concretizat într-o serie de cataloage și voluminoase tratate de istoria armelor. Materialul informativ cuprins în ele ajută la orientarea noastră în a cunoaște evoluția general-europeană a armamentului și chiar a unor tipuri de arme caracteristice pentru Transilvania, sau care sînt invenții proprii ale tehnicienilor noștri. Astfel într-unul dintre primele cataloage descriptive, acela al arsenalului orașului Viena, întocmit la 1870 de căpitanul Quirin Leitner, sub numărul 1643 este amintit buzduganul principelui Gh. Rákóczi al II-lea, iar sub nr. 1772/a cămașa de zale a lui Mihail Apafi I³. Piesele de proveniență transilvăneană, aflătoare în colecțiile Vienei și ale altor orașe din Europa și chiar în America, nu se rezumă doar la acestea două. O sumară răsfoire a lucrării lui Szendrei János privind armele

⁹ M. Maindron, *La collection d'armes du Musée d'artillerie*, în *Gazette des Beaux Arts*, Paris, 1893, octombrie; El Conde V. de Valencio de Don Juan, *Catalogo historico-descriptivo de la Real Armeria de Madrid*, Madrid, 1898; K. Schalk, *Die historische Waffensammlung der Stadt Wien im Zusammenhänge mit der militärischen Organisation der Stadt*, în *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, II, 8 (1900—1902).

¹⁰ Titlul albumului este „*Armamentarium heroicum Serenissimi Principis Ferdinandi Archiducis* . . .”, Viena, 1601.

¹¹ Vezi Freiherr von Sacken, *Die vorzüglichsten Rüstungen und Waffen der K.K. Ambrasser Sammlung*, Viena, 1858.

¹² *Hadtörténeti Közlemények*, VII, 1894, p. 124.

¹³ *ArchKözl*, II, 1870, p. 223.

medievale folosite în Ungaria și Transilvania, lucrare întocmită cu ocazia mileniului¹⁴, ne întărește în convingerea că numărul armelor de origine transilvăneană păstrate în colecțiile din străinătate se ridică la câteva sute. Atenția lui Szendrei a fost atrasă mai mult de piese celebre, legate de personalități istorice marcante: ca de exemplu armura de paradă a lui Ștefan Báthori din Viena (p. 770), paloșul lui din Muzeul regal din Suedia (p. 767), steagul lui Gabriel Bethlen (p. 775), buzduganul de paradă al lui Ștefan Bocskai păstrat în Muzeul Brukenthal (p. 484), sabia lui Gh. Rákóczi II (p. 759) și multe alte piese istorice, între ele și o pretinsă sabie a unui domnitor moldovean (p. 372)¹⁵.

Investigațiile acestui autor pot fi continuate azi de cercetări mai ample, cu scopul depistării tuturor pieselor care se încadrează în evoluția armamentului în centrul Europei și îndeobște în a Transilvaniei. După opinia noastră cercetările trebuie duse în două direcții: 1) o inventariere complexă, exhaustivă a pieselor de interes național păstrate în străinătate; 2) o inventariere și catalogare a materialului muzeistic militar existent în țară. Ca un început în acest sens, pe lângă amintita lucrare a lui Szendrei putem menționa și activitatea lui J. E. Scheurer, care ne-a lăsat un inventar-catalog al colecției de la Castelul Peleş din Sinaia¹⁶.

După efectuarea acestor două mari acțiuni s-ar putea trece la întocmirea unor studii specializate pe anumite tipuri de arme și cu ajutorul acestora a unui tratat privind evoluția armelor, a echipamentului militar și a tehnicii militare în epoca de care ne interesăm, feudalismul. Un real folos în acest sens aduc lucrările de specialitate străine la care sintem obligați să recurgem, pentru analogii în foarte multe cazuri, în prezentarea armelor și echipamentului militar, produse în atelierele străine și ajunse pe cimpurile de luptă din țara noastră. Între lucrările mai însemnate și mai vechi amintim pe acelea ale lui J. Schon¹⁷, Max Jähns¹⁸ și W. Boenheim¹⁹ pentru istoria tehnicii militare germane, ale lui E. Hardy²⁰ și M. Maindron²¹ pentru a celei franceze, a lui C.H. Ashdown²² pentru arme și armuri britanice, iar pentru armele spaniole — ca să nu prelungim înșirarea — amintim doar dintre lucrările mai vechi pe aceea a lui Albert F. Calvert²³.

În mod special menționăm preocupările mai vechi privind armamentul și tehnica militară ale cercetătorilor maghiari, deoarece în ele sînt înregistrate prețioase date și asupra Transilvaniei. În afară de amintita lucrare a lui Szendrei, ca o lucrare de amploare trebuie reținut tratatul în 19 tomuri despre istoria artei militare ungare al lui Bánlaki József, în care la sfîrșitul fiecărui capitol se află și un pasaj privind efectivele militare, armamentul și muniția folosită, noutățile tehnice în minuirea unor genuri noi de arme și altele. Pentru noi este interesant materialul documentar prezentat în tomurile XIV și XV²⁴, mai ales cele culese în

¹⁴ Szendrei János, *Magyar hadtörténelmi emlékek*, Budapest, 1896.

¹⁵ O încercare de datare și atribuire a acestei piese a avut loc în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, nr. 2—3, 1969—1970, p. 280—291.

¹⁶ J. E. Scheurer, *Register zum Inventar der Waffensammlung in dem rumänischen Königsschlosse Pelesch (Sinaia)*, 1907—1917, Manuscris păstrat la Muzeul Peleş, gr. III, nr. 2157.

¹⁷ J. Schon, *Geschichte der Handfeuerwaffen*, Dresda, 1858.

¹⁸ M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland*, I—II, München—Leipzig, 1899.

¹⁹ W. Boenheim, *Handbuch der Waffenkunde*, Leipzig, 1890.

²⁰ E. Hardy, *Les armées féodales*, Paris, 1879.

²¹ M. Maindron, *Les armes*, Paris, 1890; idem, *Esquisse de l'histoire de l'épée au XVI^e siècle*, în *L'art pour tous*, Paris, 1892.

²² Ch. H. Ashdown, *British and Foreign Arms and Armour*, London, 1909.

²³ F. A. Calvert, *Spanish Arms and Armour being a historical and descriptive account of the Royal Armoury of Madrid*, London, 1904—1907.

²⁴ Bánlaky József, *A magyar nemzet hadtörténelme*, XIV—XV, Budapest, 1940.

arhivele străine, greu accesibile în momentul de față. O altă lucrare deosebit de valoroasă în domeniul istoriei armamentului este aceea a lui Nagy László²⁵. Folosind o bibliografie vastă, autorul își propune prezentarea armelor și a armamentului maghiar folosit în secolul al XVII-lea. Originalitatea lucrării constă în faptul că aici sînt descrieri detaliate ale unor tipuri de arme cu denumirile lor caracteristice, urmate de un scurt istoric al apariției și dezvoltării lor. Între cele mai însemnate lucrări mai vechi despre arta militară a Ungariei trebuie să amintim pe cea a lui Bárczay Oszkár²⁶ și a lui Czuberka (Czobor) Alfréd²⁷. Primul ținea loc și unui manual sau curs universitar, iar al doilea tratează o problemă specială: armele și armamentul folosite pe teritoriul Ungariei și Transilvaniei în timpul mișcării curuților. În afară de aceste lucrări tratatele de istoria Ungariei sau publicațiile de documente conțin întinse capitole privind istoria militară, prezentînd totodată și un valoros material iconografic și muzeistic, privind armele. În acest sens menționăm lucrarea în 10 volume de sub redacția lui Szilágyi Sándor²⁸ și volumele de documente privind dezbaterile dietelor Transilvaniei în secolele XVI—XVII²⁹ editate sub îngrijirea aceluiași istoric, precum și volumul III din Magyar Művelődéstörténet³⁰, cu un bogat material ilustrativ. Izvoare prețioase referitoare la arme, la tehnica și organizarea militară publică revistele *Archaeologiai Értesítő*, *Századok*, *Hadtörténeti Közlemények*, *Történeti Tár*, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, *Ludovika Akadémia Közleményei* și mai nou, *Folia Archeologica*. Ar fi de prisos să înșirăm aici toate titlurile care ne interesează, întrucît pentru fiecare dintre aceste reviste au fost întocmite și bibliografii pe autori sau tematice. Totuși cu titlu informativ menționăm cîteva lucrări care au ca temă armele, tehnica folosirii armelor și echipamentului militar din secolul XVI—XVII. Un studiu foarte interesant și folositor este al lui Domaniczki István³¹ privind descrierea și denumirea maghiară a tipurilor de săbii folosite în evul mediu. Tot el tratează despre funcția socială a sabiei în evul mediu³², precum și despre două capitole importante ale organizării militare cum sînt rolul și importanța steagurilor purtate în luptă³³ și muzica militară³⁴. Alte studii bine documentate despre armele maghiare sînt semnate de Thallóczy Lajos³⁵, Majláth Béla³⁶, Nagy Géza³⁷, Müller Hugó³⁸, Wagner Béla³⁹, Szendrei János⁴⁰, Kemény Lajos⁴¹, Kalmár János⁴² și alții.

²⁵ Nagy László, *Magyar fegyverek 1630—1662*, Timișoara, 1911.

²⁶ Bárczai Oszkár, *A hadügy fejlődésének története*, Budapest, 1895.

²⁷ Czuberka (Czobor) Alfréd, *Kuruckori fegyverek*, Budapest, 1906.

²⁸ *A magyar nemzet története*, I—X, Budapest, 1896.

²⁹ *Erdélyi országgyűlési emlékek*, IV—XX (1597—1691), Budapest, 1878—1897.

³⁰ *Magyar Művelődéstörténet*, III, *A kereszténység védőbástyája*, Budapest, f.a.

³¹ Domaniczky István, *A kardneműek magyar neveiről*, în *Ludovika Akadémia Közleményei*, XII, 1885, p. 69—73.

³² *Ludovika Akadémia Közleményei*, XII, 1885, p. 348—358.

³³ *Ludovika Akadémia Közleményei*, VI, 1879, p. 47—50.

³⁴ *Ludovika Akadémia Közleményei*, XII, 1885, p. 59—69.

³⁵ Thallóczy Lajos, *Magyar fegyverekről*, în *ArchÉrt.*, U.f., I, 1880, p. 178—186.

³⁶ Majláth Béla, *A Nemzeti Múzeum sodronyos páncéljai*, în *ArchÉrt.*, U.f., XI, 1891, p. 125—135.

³⁷ Nagy Géza, *A fringia szóról*, în *ArchÉrt.*, U.f., XIII, 1893, p. 190.

³⁸ Müller Hugó, *Vért és lövedék*, în *Ludovika Akadémia Közleményei*, XVII, 1890, p. 175—193.

³⁹ Wagner Béla, *A lőpor fejlődéstörténete*, în *Ludovika Akadémia Közleményei*, XIX, 1892, p. 600—616.

⁴⁰ Szendrei János, *Váraink rendszerei és felszerelése a XVI—XVII. században*, în *Hadtörténeti Közlemények*, I, 1888, p. 86—103, 416—430, 617—631.

⁴¹ Kemény Lajos, *A kassai fegyvertár a XVI. és XVII. században*, în *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1890, p. 377—384.

⁴² Kalmár János, *Hegyesőr és lóra való pallos a magyar huszár szolgálatában*, în *FolArch*, XI, 1959, p. 157—171.

Cercetările din ultimele decenii privind dezvoltarea armelor și a tehnicii militare au adus și ele un aport substanțial la întregirea cunoștințelor noastre. Au apărut o serie de noi cataloage și ghiduri tematice editate de muzee și colecții specializate⁴³. Au apărut studii de specialitate privind dezvoltarea unor genuri de arme⁴⁴ și au fost întocmite lucrări de amploare privind armele și echipamentul militar folosit în Europa, Orientul apropiat sau pe teritoriul național actual al țărilor respective⁴⁵.

Studii aprofundate privind armele orientale — turcești și sîrbești — folosite în secolele XVI-XVII găsim în paginile buletinului Muzeului Militar Popular al Iugoslaviei⁴⁶, cea mai reprezentativă publicație de artă militară din ultima vreme pentru statele din Balcani.

În ceea ce privește arta militară românească, în afară de o serie de studii apărute în revistele de specialitate, în trecut, puține lucrări au încercat să înfățișeze într-un cadru mai larg dezvoltarea artei militare românești în evul mediu. În afară de amintita carte a lui N. Bălcescu, se remarcă lucrările mai larg concepute datorate lui Nicolae Iorga⁴⁷, și generalului Radu Rosetti⁴⁸. Aceste lucrări, întrucît sînt scrise pe baza unui material documentar cules pentru toate provinciile locuite de români și pentru că înfățișează evenimentele militare în contextul lor internațional, prezintă interes și pentru dezvoltarea artei militare din Transilvania și Europa centrală. Mai recent și în țara noastră s-au făcut și se fac vizibile eforturi pentru a clarifica o serie de probleme privind tehnica și organizarea militară românească. Între lucrările originale mai însemnate o amintim pe aceea a lui Traian Mutașcu⁴⁹, în care pe lângă evocarea unor evenimente militare deosebite din vremea domniei lui Radu Șerban, se află și părți aparte în care sînt tratate fortificațiile Țării Românești și înzestrarea acestora, organizarea armatei, armamentul folosit, strategia și tactica de luptă. O dată cu întărirea mișcării muzeografice și mai cu seamă după reorganizarea Muzeului Militar Central din București, care a reușit să scoată și un anuar de specialitate, cercetările în domeniul artei militare au primit un avînt deosebit. În momentul de față se lucrează la reinventarierea și reconsiderarea materialu-

⁴³ D. Bashford, *Catalogue of European Daggers . . .*, New-York, 1929; Br. Thomas, *Katalog der Waffensammlung in der Neuen Burg*, Viena, 1936; Grancsay V., *Medieval and Renaissance Arms and Armour in The Metropolitan Museum of Art*, în *Armi Antiche*, 1960; Temesváry Ferenc, *Magyar fegyverek fejlődése a X—XVIII. század II. feléig*, Budapest, 1965 (Ghidul Muzeului de arme Thury György din Nagykanizsa).

⁴⁴ W. Y. Carman, *A History of Firearms*, London, 1956; J. S. Hatcher, F. J. Jury, J. Weller, *Firearms investigation, identification and evidence*, Harrisbury, Pennsylvania, 1957; Cl. Blaire, *European Armour c. 1066 to c. 1700*, London, 1958; N. Boston, *Old Guns and Pistols*, London, 1958; A.F. Reitzenstein, *Der Waffenschmied. Vom Handwerk der Schwererschmiede, Plattner und Büchsenmacher*, München, 1964.

⁴⁵ K. Hoeniger, *Die Armeen des dreissigjährigen Krieges*, Leipzig, 1914; F. Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Âge en Europe et dans le Proche Orient*, I—II, Paris, 1946—1947; Ch. Ailleret, *Histoire de l'armement*, Paris, 1948; G. H. Skrivanič, *Armour and Weapons in Medieval Serbia, Bosnia and Dubrovnik*, Beograd, 1957; *Histoire universelle des armées*, Paris, I—IV, 1965—1966; A. N. Kirpicinikov, *Les armes de la Russie Médiévale*, Moscova—Leninograd, 1966; E. Wagner, *Hieb- und Stichwaffen*, Praga, 1966; Liliane et Fred Funcken, *Le costume et les armes des soldats de tous les temps*, I—II, Tournai, 1966—1967; P. Martin, *Armes et armures de Charlemagne à Louis XIV*, Paris, 1967.

⁴⁶ *Vesnik Vojnog Muzeja Jugoslavenske Narodne armije*, 1—15, 1954—1959, Beograd.

⁴⁷ N. Iorga, *Istoria armatei românești*, I—II, București, 1929.

⁴⁸ R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pînă la mijlocul veacului XVII*, București, 1947.

⁴⁹ Tr. Mutașcu, *Arta militară în Țara Românească la începutul secolului al XVII-lea. Radu Șerban*, București, 1961.

lui istoric. Rodul acestor munci s-a concretizat în câteva studii și articole dintre care în primul rând amintim pe cele publicate de Cristian M. Vlădescu și Carol König⁵⁰, precum și studiul privind artileria lui Mihai Viteazul semnat de P. Gyulai⁵¹.

În munca de depistare a izvoarelor privind tehnica și organizarea militară de la noi — parte integrantă și a evoluției europene — sîntem doar la începuturi. Sîntem deficitari chiar și în problema de primă urgență privind regăsirea unor piese de maximă importanță existente cîndva în colecții particulare din țară. Un singur exemplu: într-o lucrare recent publicată despre un ctitor al muzeografiei românești, Lt.-col. D. Papazoglu⁵², autorul articolului, C. Căzănișteanu, atrage atenția asupra faptului că în colecția de odinioară a lui Papazoglu, pe la 1878, a ajuns o sabie atribuită lui Mihai Viteazul. Piesa a fost achiziționată în Transilvania, undeva pe la Turda⁵³, dar nu se specifică dacă ea mai există undeva în prezent. În același articol sînt amintite și alte piese aflătoare în Transilvania la diferiți proprietari particulari și ajunse la ei din pretinsul mormînt al lui Mihai Viteazul. Nici despre soarta ulterioară a acestor obiecte — între ele un lanț și un inel de aur cu inițiala M gravată — autorul nu ne spune mai mult decît că ele au existat în colecția familiei Teleki. Avînd în vedere deosebita lor importanță istorică credem că prin investigații serioase s-ar putea ajunge la o explicație privind misterioasa dispariție — imediat după descoperire — a sus-amintitelor obiecte. În sprijinul lărgirii investigației oferim și noi câteva date alături de cele aduse de C. Căzănișteanu. Și anume: într-o scrisoare din 1869 către redactorii revistei *Archeologiai Értésítő*⁵⁴, Alexandru Odobescu pe lingă mai multe probleme se interesează și de locul de păstrare și de condițiile de descoperire a sabiei lui Mihai Viteazul. Deci, Odobescu știa încă din 1869 de existența sabiei și a celorlalte piese aflătoare în Transilvania. Unde? Ni se pare că răspunsul îl găsim într-o altă știre tot din revista *Arch. Ért.*, de data aceasta într-un necrolog⁵⁵: în 1915 a murit unul dintre cei mai însemnați colecționari și arheologi ai vremii, Téglás István, fost inspector general al învățămîntului în județul Turda-Arieș. Autorul necrologului își aduce aminte de omul care avea și un simț de colecționar de piese istorice rare și între aceste piese el amintește la loc de frunte ca existente în casa lui Téglás din Turda „majoritatea obiectelor din trusa de campanie a lui Mihai Viteazul”. Nu este pe deplin clar la ce se referea autorul necrologului, însă simpla menționare — acum a treia oară — a existenței unor obiecte aparținătoare cîndva marelui domnitor, în orașul Turda, trebuie să ne alerteze în scopul descoperirii acestor prețioase izvoare istorice: dacă ele mai există undeva.

⁵⁰ Cr. Vlădescu, C. König, *Arme albe și de foc din colecția Muzeului militar central*, în *RevMuz*, 1965, nr. 4, p. 345; Cr. Vlădescu, *O armură din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *RevMuz*, 1966, nr. 4, p. 332; idem, *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (sec. XV—XVIII)*, — I, în *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, 1968, nr. 1, p. 77—112; idem, *Încercare asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (sec. XV—XVIII)*, — II; în *Stud. mat. muz. ist. milit.*, 1969—1970, nr. 2—3, p. 108—139.

⁵¹ P. Gyulai, *Noi documente și interpretări noi de documente privind artileria și un atelier de turnat tunuri în timpul lui Mihai Viteazul*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 529—543.

⁵² C. Căzănișteanu, *Un ctitor al muzeografiei românești: Lt. col. D. Papazoglu*, în *Stud. mat. muz. ist. milit.*, 1969—1970, nr. 2—3, p. 303—320.

⁵³ *Idem*, p. 306—307.

⁵⁴ *ArchÉrt*, I, 1869, p. 129.

⁵⁵ *ArchÉrt*, Ú.f., XXXV, 1915, p. 364.

II. Izvoare iconografice

11

A doua categorie mare a izvoarelor privind evoluția tehnicii militare sînt cele iconografice. Ele sînt de mai multe feluri în raport de materialul utilizat la executarea lor. Între izvoarele iconografice în primul rînd trebuie să amintim stampele — executate fie în tipare de lemn, fie de cupru — reprezentînd hărți, orașe, bătălii, scene de luptă, portrete, arme, trofee de arme și chiar și soldați obișnuți. Dintre toate acestea cele mai de seamă izvoare pentru arme și tehnica de luptă sînt stampele reprezentînd orașe în asediu și cele care reprezintă scene de luptă cu desfășurarea armatelor, cu unitățile și subunitățile bine definite, artileria în dispozitiv de atac, tabără militară, etc.

Reprezentarea artistică a orașelor prin așa-zisele „vedute” a fost impusă de necesitatea de apropiere de viața de toate zilele apărută în gîndirea omului renașterii prin secolul al XV-lea. Prima lucrare monumentală în acest gen este *Cronica* lui Schedel. Primii meșteri în această ramură artistică sînt italienii. În secolele XVI—XVII reprezentările orașelor capătă și un scop practic, mai cu seamă militar: mai întii, cu o muncă inginerească, sînt executate planurile după o scară oarecare a orașelor, cu străzile și sistemele de apărare, cu toată instalația defensivă. După apariția turcilor în centrul Europei reprezentările de orașe sînt îmbogățite prin redarea unor scene de luptă între creștini și turci așezate mai întii în prim plan. Mai tirziu urmează să fie reprezentate asedierile de orașe cu toate detaliile și chiar și marile bătălii ale timpului. Aceste reprezentări au fost preluate în voluminoasele lucrări cosmografice tipărite în mai multe ediții în cursul secolelor XVI—XVII. Dintre ele amintim *Cosmographia* lui Münster, apărută la 1550, a lui Braun-Hogenberg, „*De praecipuis totius universi urbibus*”, tipărită la Köln la 1575, cu 370 vederi, cea mai de seamă pentru orașele Europei la sfîrșitul secolului al XVI-lea. *Chronologia* lui Abraham Ortelius, „*Theatrum orbis terrarum*”, editată de Plantin între 1580—1591⁵⁶, de maximă importanță pentru noi prin faptul că în ea găsim cele mai reușite reprezentări ale unor orașe din centrul Europei, alături de fascinante scene de luptă și de asediu, făcînd posibilă o documentare aprofundată atît asupra armamentului ofensiv, cît și asupra celui defensiv. Acest izvor este completat în mod fericit de o altă lucrare de amploare apărută în mai multe volume și în mai multe ediții, cunoscută sub titlul „*Theatri praecipuarum Totius Mundi Urbium*”, cu contribuția substanțială a lui Georgius Houfnagel. În volumul VI al acestei opere găsim cele mai bune și în același timp artistic realizate vederi medievale ale orașelor Cluj și Oradea. Familia *Cosmographiilor* și a *Chronologiilor* s-a îmbogățit și cu alte ediții în cursul secolului al XVII-lea. Noi vom aminti doar pentru a ilustra preocupările editorilor în acest sens lucrarea în 12 volume apărută sub îngrijirea urmașilor lui Merian: „*Theatrum Europaeum*”.

În afară de genul cosmografiilor, între izvoarele istoriei militare trebuie să fie incluse și acele albume de epocă care au fost întocmite chiar de ingineri-topografi militari, servind pentru scopuri militare. Ele apar de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, dar perioada lor de înflorire este secolul al XVIII-lea. Studiarea lor se impune și pentru epoca de care ne ocupăm, prin faptul că în ele sînt consemnate și date mai vechi privind mai ales sistemul defensiv al unor cetăți, orașe întărite, sau chiar și a unor zone fortificate. S-a descoperit într-o colecție particulară un astfel de album compus din 100 stampe în cupru executate de gravorul augs-

⁵⁶ V. Jugăreanu, *Cărți prețioase din secolul XVI în Biblioteca Brukenthal*, în *StCom*, 13, 1967, p. 298—299.

burghez Gabriel Bodenehr⁵⁷. Activitatea lui Bodenehr ca editor de planșe în foi volante reprezentând orașe, cetăți ș.a.m.d. este cunoscută⁵⁸. Nu se cunoaște însă albumul cu 100 de planșe și se amintește un alt album, tot sub denumirea de „Force d'Europe”⁵⁹, însă cu 200 de vederi și planuri. Probabil că varianta descoperită de noi este mai veche ca aceasta, de fapt este primul volum din prima fază a activității gravurului. În el sînt incluse file privind: zona întărită a Dunării în jurul Belgradului și Timișoarei, cetăți din Ungaria, printre care o reprezentare inedită a cetății Eger, orașe-cetăți din întreagă Europa și citeva din Orientul apropiat. Nu este exclus ca acest album să se dovedească un unicat, în care caz el ar merita să fie publicat în întregime.

Reprezentări de orașe, scheme de luptă, portrete militare, cunoaștem și din foi volante, din ziare apărute o dată cu evenimentele militare din secolele XVI—XVII, comentîndu-le, precum și din lucrări cu caracter literar sau religios, scrise în proză sau versuri. Ele sînt păstrate în marile biblioteci și colecții muzeale. Deosebit de bogate sînt pentru evenimentele militare din secolul XVI—XVII colecțiile Vienei și Budapestei. O serie de piese interesante au fost publicate încă la 1880 de Bubicz Zsigmond⁶⁰, iar altele în amintita lucrare Magyar Művelődéstörténet, volumul III. O altă lucrare nu de mult apărută și-a propus adunarea la un loc a tuturor scenelor de luptă privind istoria militară maghiară⁶¹, iar o a treia, gruparea tuturor scenelor și reprezentărilor din ziare și broșuri⁶², o lucrare bine inspirată — demnă de urmat și pentru orașele noastre — se dovedește a lui Rózsa György despre reprezentările din evul mediu ale orașului Budapesta⁶³. Dintre cele 96 reprezentări un număr de 65 datează din secolele XVI—XVII. Cu un aparat științific ireproșabil, această lucrare poate servi nu numai ca model, dar și ca o sursă documentară prețioasă. Întocmirea unui album cu reprezentări privind orașele transilvănene a încercat-o istoricul Borbély Andor⁶⁴. Lucrarea sa are un caracter limitat, intrucît se bazează pe o colecție de desene-planuri militare întocmite de un grup de ingineri militari austrieci în anul 1736. Același material a fost prezentat și de un autor român, Mihail Popescu⁶⁵.

Informațiile istorice prețioase pe care ni le oferă albumele și foile volante reprezentînd cetăți sau orașe întărite se întregesc într-un mod fericit cu datele izvoarelor scrise, păstrate în arhive și biblioteci. Asupra unui grup de izvoare păstrate mai ales în străinătate se referă

⁵⁷ Anderer Teil des Tractats, so betitelt *Force d'Europe* bestehend aus 100 neuen Kupfer Stichen oder Grundrissen Verschiedener Festungen, Seefän, Pässe, erteilten Versprechen Zufalg meist nach den neuesten Rissen in Kupfer gebracht und heraus gegeben von Gabriel Bodenehr Bürger und Kupferstecher in Augsburg.

⁵⁸ G. K. Nagler, *Die Monogrammisten*, II, München, Leipzig, 1881, nr. 2755; Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon*, IV, Leipzig, 1901, p. 167.

⁵⁹ Thieme-Becker, *op. cit.*, p. 167.

⁶⁰ *Magyarországi Várak és Városoknak a M.N. Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmet-szetei*, Budapest, 1880.

⁶¹ Rózsa György, *Régi magyar csataképek*, Budapest, 1959 (rotaprint).

⁶² Hubay István, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, ujságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1480—1718, Budapest, 1949.

⁶³ Rózsa György, *Budapest régi látképei (1493—1800)*, Monumenta Historica Budapestensia, II, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

⁶⁴ Borbély Andor, *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*, în *ErdM*, 1943, nr. 2. Materialul a fost semnalat mai întii de Gyalóokay Jenő, în *Hadt. Közl.*, 1935, p. 234—257.

⁶⁵ M. Popescu, *Orașe și cetăți din Transilvania*, București, 1943.

un studiu special al lui Florio Banfi, în care autorul prezintă o serie de date privind activitatea inginerilor militari italieni în Transilvania în secolele XVI—XVII⁶⁶.

Asemenea reprezentărilor prin stampe ale cetăților, orașelor, scenelor de luptă, și portretele unor oameni de seamă militari sînt izvoare de care trebuie să ținem seama. În cele mai multe cazuri personajele îmbrăcate în armură, reprezentate călare⁶⁷ sau în bust⁶⁸, sînt însoțite de o serie de scene de luptă, de trofee compuse din arme, de reprezentări de orașe și altele. Aceste portrete sînt dispersate și ele, la fel ca și ale orașelor, în diferite lucrări tipărite sau foi volante. Încercări laudabile de a aduna reprezentările privitoare la Mihai Viteazul le datorăm lui C. Obedeanu⁶⁹ și Al. Busuioceanu⁷⁰, iar pentru istoria românilor un efort deosebit a depus I. C. Băcilă⁷¹.

Alte genuri de reprezentări iconografice ca surse ale istoriei armamentului și a tehnicii militare cum ar fi monedele, medalioanele, sigiliile, monumentele funerare și chiar și ornamentele cu caracter militar de pe arme⁷² au fost cuprinse doar incidental de istoricii militari în investigațiile lor, aceste date însă pot întregi, în unele cazuri, într-un mod fericit cunoștințele noastre.

III. Izvoare istorice scrise

Trecerea în revistă a principalelor izvoare privind tehnica și organizarea militară din centrul Europei și Transilvania în secolele XVI—XVII o vom încheia cu prezentarea izvoarelor scrise, a treia mare categorie a izvoarelor. Autenticitatea documentară a acestora servește atît la cunoașterea aprofundată a tehnicii militare, cît și la cunoașterea mai bună a organizării militare. Izvoarele scrise, fie documente contemporane, fie izvoare narative de epocă, sînt importante pentru că în ele sînt consemnate date de amănunt privind de exemplu modul de purtare a armelor, confecționarea lor, prețul, valoarea, modul de procurare și elemente privind organizarea militară, cum ar fi înzestrarea trupelor cu diferite tipuri de arme, folosirea tactică a armelor noi ș.a.m.d. Astfel categoriile de izvoare evocate aici, pe care ni le propunem spre cercetare, aparțin ambelor teme și de aceea vom vorbi despre izvoarele scrise subliniind deosebita lor importanță atît pentru tehnica cît și pentru organizarea militară.

Izvoarele scrise, pasibile de cercetare pentru problema noastră după originea lor, sînt de trei feluri :

În *primul grup* amintim diplomele, poruncile, scrisorile trimise de cancelariile domnești, ordinele provenite de la mari comandanți militari, rapoartele agenților diplomatici și ale unor comandanți de diferite grade și funcții din ierarhia militară, statutele, dispozițiile, scrisorile și rapoartele orășenești, rapoartele, scrisorile, informațiile trimise de particulari sau oameni care au fost în slujba unor case de comerț, sau bancheri, slujbași la oficiile de tricesimă,

⁶⁶ Fl. Banfi, *Olasz hatonai építészek Erdélyben*, Cluj, 1933.

⁶⁷ Vezi de exemplu stampe reprezentînd pe Mihail Apafi I., executată de Abraham Aubry din Frankfurt (*Magyar Művelődéstörténet*, III, p. 45).

⁶⁸ Bustul lui Gabriel Bethlen din 1620 (*Magyar Művelődéstörténet*, III, p. 49).

⁶⁹ Ct. Obedeanu, *Portretele lui Mihai Viteazul*, Conferință ținută la 27 februarie 1906.

⁷⁰ Al. Busuioceanu, *Cîteva portrete noi ale lui Mihai Viteazul*, în *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, s. III, t. V (1926), p. 49—54.

⁷¹ I. C. Băcilă, *Stampe privitoare la istoria românilor*, în *AIIN*, V (1929—1930), p. 175—306.

⁷² Vezi de exemplu *Vederea Belgradului* pe o sabie din sec. XVII—XVIII, în *ArchÉrt*, Ú.f., XXXIV, 1914, p. 138.

lucrările inginerilor militari, documente cu caracter economic cum ar fi inventarele cetăților, ale bunurilor mobile și imobile aparținând unor reprezentanți de seamă ai ierarhiei feudale, registre vamale (vectigale), registrele morilor de praful de pușcă, testamente, declarații de fidelitate (reversalii), acte de chezașie, chitanțe (schede) și altele.

În al doilea grup al izvoarelor scrise — după părerea noastră — se pot cuprinde toate lucrările originale de epocă, care au un caracter strict militar, cum ar fi de exemplu „*Vier Bücher der Ritterschaft*”, întocmită de un anonim în curtea lui Maximilian și editată la Erfurt în 1511⁷³, cartea semnată de Achille Tarducci⁷⁴, cele două lucrări de artă militară ale lui Gh. Basta⁷⁵, a lui Bernardo Giunti⁷⁶, lucrarea în mai multe variante a lui Despot, domnitorul Moldovei⁷⁷, sau cum ar fi cele cunoscute și ca opere literare ale lui Zrinyi Miklós⁷⁸.

Printre lucrările originale de tehnică militară trebuie amintite și ale lui Conrad Haas, fost șef al arsenalului cetății Sibiului. Conrad Haas se stabilise la începutul secolului al XVI-lea în Sibiu și după un scurt timp i se încredințează slujba de pirotehnician, devenind și un tehnician apreciat al turnătoriei de tunuri. De la el a rămas un manuscris, găsit în Arhivele Statului din Sibiu. În acest manuscris devenit acum celebru, pe lângă părțile preluate din „Cartea focurilor de artificii”, transcrise după un original de prin secolul XV, se găsesc numeroase pagini însoțite cu desene despre artilerie și despre inovațiile proprii ale lui C. Haas, rachetele⁷⁹.

În sfârșit, ca al treilea grup al izvoarelor scrise socotim toate cronicile, însemnările și notele de călătorie din epoca respectivă. Înșirarea lor aici ar fi de prisos, întrucât ele au fost consemnate atât în bibliografia specială, cit și în marile tratate de istorie. Noi însă trebuie să urmărim toate acestea din punctul nostru de vedere și să culegem din ele datele strict referitoare la tehnica și organizarea militară.

La surprize ne putem aștepta în cazul primului grup al izvoarelor scrise, unde materialul documentar existent în arhive a fost parcurs numai parțial de cercetătorii de până acum. Unele materiale de o deosebită importanță au fost doar semnalate, multe au fost publicate cu greșeli. În acest sens amintim, cu titlu informativ, lucrarea menționată în Catalogul G. 81.1 din Arhiva Bibliotecii regale din Drezda, în care se menționează un manuscris despre trofeele capturate la bătălia de la Guruslău de Mihai Viteazul și Basta, cu desene și cu portretele celor doi comandanți⁸⁰, apoi documentele referitoare la problemele maghiare și transilvănene

⁷³ V. Jugăreanu, *op. cit.*, p. 296.

⁷⁴ A. Tarducci, *Delle machine, ordinanze et quartieri antichi et moderni*, Veneția, 1601.

⁷⁵ *Il maestro di campo generale* (editat de secretarul lui Basta, Ciro Spontoni, la 26 noiembrie 1605 în Veneția) și o altă lucrare a lui Basta de mare circulație în secolele XVI—XVII, cu titlul; *Il Governo della Cavalleria leggera Trattato Originale del conte Giorgio Basta utile a soldati, giovevole à guerrieri, fruttuosa a Capitani, curioso a tutti* (editat de Petro Armiato, Veneția, 1612). Cf. Dr. Veress Endre, *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597—1607)*, I—II, Budapest, 1909—1913.

⁷⁶ B. Giunti, *Disciplina universale dell'arte militare. Fucina di Marte*, Veneția, 1641.

⁷⁷ Ct. Marinescu, Jacques Basilicos „Le Despote”. *Prince de Moldavie (1561—1563) écrivain militaire*, în *Mélanges d'Histoire Générale*, Publiés par Constantin Marinescu, București, 1938, p. 319—379.

⁷⁸ Rónai Horváth Jenő, *Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái*, în *Magyar Remekirók*, 1891.

⁷⁹ D. Todericiu, *The Sibiu manuscript*, în *RevRHist*, 6, nr. 3, mai.-iun., 1967, p. 333—356; idem, *Preistoria rachetei moderne. Manuscrisul de la Sibiu (1400—1569)*, București, 1969; Șt. Pascu, *Săgeți de foc și șteampuri fără apă*, în *Magazin istoric*, 1970, nr. 3, p. 28—29.

⁸⁰ Gömörý Gusztáv, *Az 1601—1602-ik évi erdélyi hadi események*, în *Hadt. Közl.*, X, 1897, p. 78.

din arhivele de stat ale Austriei⁸¹, sau documentele de mare importanță militară din arhivele transilvănene⁸².

Prelucrarea tuturor acestor materiale, atit a celor editate cit și a celor inedite, va trebui să constituie o preocupare sistematică și de durată, ale cărei rezultate sperăm că vor aduce noi contribuții la cunoașterea, sub aspectul pe care îl studiem, a unei epoci de adinci prefaceri în viața societății europene.

PAUL GYULAI

QUELLEN UND GESCHICHTSCHREIBUNG DER MILITÄRISCHEN TECHNIK UND ORGANISATION IN MITTELEUROPA UND SIEBENBÜRGEN, 16. — 17. JH.

(Zusammenfassung)

In dem Artikel versucht der Verfasser nachzuweisen, dass trotz aller Bemühungen zum Studium der Kriegsgeschichte, einige Zweige dieser Wissenschaft der allgemeinen Aufmerksamkeit entgingen. So die Beziehungen der kriegerischen Ereignisse des Mittelalters zu ihren sozial-wirtschaftlichen Hintergründen, sowie Fragen der Organisation, Finanzierung und technischen Ausrüstung der Armeen, wobei — besonders für Siebenbürgen — vor allem die auf einer erschöpfenden Untersuchung jeder Art von Quellen beruhenden Spezialarbeiten fehlen. Nachdem er die Notwendigkeit des mit der Kriegskunst verknüpften wirtschaftlichen und technischen Phänomens hervorhebt, drückt der Verfasser — wobei er sich nur auf den im Titel genannten Zeitraum beschränkt — seine Meinung über die Kriterien aus, wonach das Informationsmaterial erfolgreich untersucht und angeordnet werden könnte. Es werden zwei grosse Richtlinien der Untersuchung aufgestellt: 1) das Studium der Ausrüstung der Armeen mit technischem und Kriegsmaterial, 2) das Studium der Organisation der Armeen und des Menschenmaterials.

Angesichts dieser zwei grossen Erscheinungsformen des Militärwesens, stellt es sich der Verfasser zur Aufgabe, eine Reihe von Fragen zu untersuchen, die in Kapitel und Unterabteilungen über Technik, Handhabung, Anfertigung, Verkauf, Beschaffungskosten von Waffen und militärischen Anlagen angeordnet sind, ohne dabei die Fragen der sozial-politischen Struktur und sozial-politischen Bedeutung der Armeen und deren Betrieb sowohl in Kriegs- als auch in Friedenszeiten ausserachtzulassen.

Unter Festlegung eines besser organisierten Rahmens wird vorgeschlagen, die geschichtlichen Informationen sollten aus jeder Art von Quellen, die militärischen Daten enthalten, gesammelt werden. Eine besondere Bedeutung wird dabei den in Museen und Arsenalen aufbewahrten Originalstücken der betreffenden Zeit, den Darstellungen von Waffen und Kampfszenen, sowie auch — unter Anerkennung der ihnen zustehenden Wichtigkeit — den schriftlichen Geschichtsquellen beigelegt. Unter den letzteren sind von grösster Bedeutung die zeitgenössischen, gedruckten oder handschriftlichen, von grossen Heerführern verfassten Werke streng militärischen Charakters, wie z.B. die Arbeit von Achille Tarducci, die beiden Bücher des Georg Basta oder die Arbeit in mehreren Varianten von Despot, dem Vojevoden der Moldau, die im Manuskript verblieben. Bezüglich der in Siebenbürgen aufbewahrten Quellen wird hervorgehoben, dass ihre Bearbeitung — was die vorliegende Frage betrifft — erst im Anfangsta-

⁸¹ Kun J., *A Magyar Hadüvéltár*, in *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Wien, 1964—1965, nr. 17—18, p. 672—679.

⁸² Cum ar fi de exemplu: un manuscris în 12 pagini folio cu titlul *Napi Jegyzőkönyv*, databil între 1630—1644, în care este inclus planul de marș al armatei transilvănene (*Hetilap*, 11 iunie 1853, p. 299—300).

dium ist. Sowohl die grossen Sammlungen der Museen, als auch die Archive enthalten noch grosse Schätze- und Überraschungen — für diejenigen, die sich den Fragen der militärischen Technik und Organisation widmen.

In diesem Sinne wird unter anderem die im Staatsarchiv gefundene Handschrift erwähnt, die sich als „Buch der Feuerwerke“ des Conrad Haas herausstellte, eines berühmten Technikers, Erfinders der Rakete, der im 16. Jh. lebte, oder die durch eine richtige Auslegung schon bekannter Dokumente ermöglichte Entdeckung der Kanonengiesserei und des Arsenal von Mihai Viteazul in Alba Iulia.